

ראיונות, יהודית ודמוקרטיה

לחצו כאן לקישור לספרה של פרופ' גביזון: ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית:

מתחים וסיכויים

זכות האויב להליך הוגן / ישראל לנדרס

בגלל אופייה המיוחד של המדינה מעסיקות אותנו שאלות בתחום זכויות האדם, שאינן מתעוררות במשטרים דמוקרטיים אחרים. האם השאיפה להבטיח את אופייה היהודי של המדינה איננה סותרת את דבקותנו המוצהרת בעקרונות החירות והשוויון של הדמוקרטיה? ראיון עם המשפטנית רות גביזון.

בכל יום, כמעט, אנו קוראים ושומעים על פגיעות בזכויות האדם בישראל. פוליטיקאים, אנשי אקדמיה ועיתונאים מרבים לקטרג על קיפוח נשים בענייני אישות וקידום חברתי, על הפליה לרעה של אזרחים ערביים, על כפייה דתית, על ריבוי מעצרים ללא הצדקה ועוד ועוד. הרושם המצטבר הוא, כי מדינת ישראל נושאת את שם הדמוקרטיה לשווא. הכרזת העצמאות שלה מבטיחה חופש ושוויון-זכויות מדיני וחברתי לכל אזרחיה, אבל זהו רק מס-שפתיים. בפועל נשללים מחלק גדול מאזרחי המדינה הזכויות והשוויון שהובטחו להם. "אם זאת דמוקרטיה", אומר המבקר, "אני צנצנת."

מי שסבור כך יופתע לקרוא בספר החדש של רות גביזון "זכויות אדם בישראל" (ספריית אוניברסיטה משודרת, הוצאת משרד הביטחון), כי יחסית להתמודדות של מדינות אחרות "ישראל עומדת בצורה סבירה במבחן של שמירה על זכויות אדם בד בבד עם המאמץ לשמור על צרכי החברה וצרכי השלטון." דברים אלה אינם אמורים, כמובן, על השטחים המוחזקים. לגבי נושאים "רגילים" של זכויות אדם, ואם כי גם בישראל עצמה ישנם ליקויים הטעונים תיקון, הרי לדברי גביזון "המצב בכלל איננו גרוע מאשר במדינות דמוקרטיות אחרות." לרוע המזל, יש לישראל גם כמה בעיות ייחודיות של זכויות אדם, הקשורות זו בזו, שבהן התמודדות קשה יותר. הכוונה היא למצב הביטחון המיוחד של המדינה, למעמדו של המיעוט הערבי הלאומי (הנתפס גם כאיום בטחוני) ולסוגיות הקשורות ביחסי דת ומדינה (המשפיעות גם על מעמד האישה).

זוהי הערכה של בת-סמכא בתחום זכויות האדם. פרופ' גביזון הייתה ממקימי האגודה לזכויות האזרח בישראל, עמדה בראשה במשך שנים רבות וכיום היא מכהנת בקתדרה על-שם חיים כהן לזכויות אדם בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית, בספרה, המבוסס על סדרת שיחות ששודרו בגלי צה"ל, היא ממיינת את זכויות האדם לסוגיהן, מסבירה אותן ואת גבולותיהן ודנה בשמירה עליהן תוך מציאת האיזון הנאות בין לבין עצמן ובין לבין אינטרסים חשובים אחרים הטעונים הגנה. הספר, המיועד לקהל הרחב, כתוב בבהירות וללא סרבולים משפטיים והא עשוי לתרום לא רק להשכלת הקוראים, אלא גם להגברת מודעותם לחשיבות המאבק למען זכויות האדם.

מאבק זה מתנהל בישראל כמו בכל מדינה דמוקרטית. אבל בגלל אופייה המיוחד של המדינה מעסיקות אותנו שאלות בתחום זכויות האדם, שאינן מתעוררות במשטרים דמוקרטיים אחרים. אולי השאלה הקשה ביותר היא: האם יכולה ישראל להניף בבת אחת שני דגלים – דגל הדמוקרטיה ודגל המדינה היהודית? כלומר, האם השאיפה להבטיח את אופייה היהודי של

המדינה איננה סותרת את דבקותנו המוצהרת בעקרונות החירות והשוויון של הדמוקרטיה: הפרק האחרון בספרה של גביזון עוסק בסוגיה זאת.

חותמי מגילת העצמאות היו משוכנעים, כנראה, כי המדינה היהודית יכולה לממש את עקרונות הדמוקרטיה אם תדאג לכך, שכל אזרחיה, לרבות בני המיעוט הערבי, ייהנו מזכויות שוות כיחידים. זוהי גם העמדה שנקט בית-המשפט העליון ב-1988 בערעור על החלטת ועדת הבחירות המרכזית לפסול את הרשימות של "כך" ושל התנועה המתקדמת לשלום. הנשיא מאיר שמגר אמר בפסק-הדין, כי "קיומה של מדינת ישראל כמדינתו של העם היהודי אינו שולל את אופייה הדמוקרטי".

שינוי ההמנון

על העמדה הממסדית הזאת קוראים תגר דוברים ערביים ומקצת אינטלקטואלים יהודים מן האסכולה הביקורתית החדשה ובהם ד"ר יואב פלד וד"ר אורי רם. הם טוענים, כי בני המיעוט הערבי, המונים כשישית מאוכלוסי ישראל, אינם יכולים להזדהות עם מדינה יהודית ואינם יכולים ליהנות בה משוויון זכויות כל עוד טבוע בה חותם יהודיותה. הסתירה הבולטת, לדעתם, בין יהודיותה של המדינה לבין עקרונות הדמוקרטיה תבוטל אם יימחק אופייה היהודי של ישראל והיא תיהפך ל"מדינה של כל אזרחיה", שבה יוכרו זכויות הערבים כקבוצה בעלת יחוד לאומי. ראוי לציין כי גם הרב מאיר כהנא, שייסד את "כך", הצביע בשעתו על אותה סתירה, אלא שהוא רצה ליישב אותה דווקא על-ידי חיזוק יהדותה של המדינה, לפי תפיסתו, והתעלמות מעקרונות הדמוקרטיה ביחס לאזרחיה הערביים.

פרופ' גביזון איננה מסכימה לדעה, שלפיה הסתירה כלל איננה קיימת. אבל היא דוחה גם את שני הפתרונות הקיצוניים ליישובה, שהציעו אנשי האסכולה הביקורתית מצד אחד ומייסד "כך" מצד אחר. בראיון עמה היא אומרת, כי על המדינה להבטיח לבני המיעוט הערבי לא רק שוויון כפרטים, אלא גם שוויון כקבוצה. "היהודים לא אימצו, בדרך כלל, עמדה של הטמעת זרים בתוכם. ואיננו יכולים לאחוז בחבל בשני ראשיו – להתנגד להטמעת האזרחים הערביים ויחד עם זאת לשלול מהם את המימד של חיים כקבוצה. על המדינה לאפשר הקמתן של מסגרות חברתיות, תרבותיות ופוליטיות, שמטרתם היא לקדם את ערכיהם הקבוצתיים. בין השאר תיתכן הקמת אוניברסיטה ערבית, שתינתן בה עדיפות ללימודי האיסלאם וההיסטוריה הערבית." "עלינו גם לעשות מאמץ מיוחד, כדי שהסמלים האמורים להיות משותפים לכל האזרחים לא ינקרו את עיניהם של האזרחים הערבים, לא ינכרו אותם ולא יגרמו להם תחושה שהמדינה איננה שייכת להם. עליהם להרגיש, שמתייחסים בכבוד לא רק להווייתם כפרטים, אלא גם להווייתם הלאומית."

- פירוש הדבר שינוי סמלי המדינה, כדי שהערבים יוכלו להזדהות אתם?

"אפשר למצוא דרך לשלב בסמל המנורה איזו תמה ערבית. למשל, שם המדינה ייכתב גם בערבית."

- מה בעניין ההמנון?

"ההמנון מציב בעיה יסודית. בגלל אופיו היהודי המובהק מרגישים הערבים מגוחכים, או בוגדים במורשתם אם הם שרים אותו. אינני מכירה מדינות רבות, שבהן חלק מן האזרחים אינם יכולים להרגיש שהמנון המדינה הוא גם שלהם. אולי צריך לשנות את ההמנון גם מטעמים

אחרים. השיר 'התקוה' היה המנונה של התנועה ציונית, שנאבקה להקמת המדינה. אבל זהותה של המדינה היום שונה מזהותה של הציונות."

- מצד אחד הולכת ומוקמת מדינת-לאום פלשתינית ומצד אחר מבקשים לטשטש את אופייה של מדינת הלאום היהודית.

"אין לי ספק, שהמהלך הפוליטי הנוכחי מסייע מאוד להצדקת הייחוד הלאומי של המדינה היהודית במקביל לייחודו של העם הפלסטיני במדינתו הלאומית. אני מקבלת את טענת פלד וחבריו, כי על המדינה לתת לאזרחיה הערביים אפשרות ביטוי כקבוצה. אבל בניגוד להם אינני חושבת, שהדבר מחייב גם שוויון בין הקבוצות היהודית והערבית בתוך מדינת ישראל."

נגד דו-לאומיות

"לדעתי, תיתכן דומיננטיות של קבוצת הרוב היהודי, כי באופן היסטורי נועדה ישראל להיות מדינת לאום, שתשמש כלי להגדרה עצמית של העם היהודי ואילו עמדתו של פלד פירושה הזמנה להקמת מדינה דו-לאומית. אגב, הסיסמה 'מדינה של כל אזרחיה' איננה משקפת בדיוק את מגמתם של פלד וחבריו. למעשה, הם שואפים ל'מדינה של כל לאומיה' ואינני חושבת, שישראל צריכה להיות מדינה שבה יהיה שוויון בין שני לאומים. אכן, עלינו לתת יותר משמעות ויותר ביטוי סמלי לשאיפות האזרחים הערביים כקבוצה, אבל ישראל יכולה להוסיף ולהיות מדינה יהודית בעלת מחויבות להיסטוריה ולתרבות היהודית."

"גם הפתרון שלי איננו מושלם, כי אי-אפשר לרבע את העיגול. לא-יהודי במדינת ישראל יחוש, במובן מסוים, פחות שייכות למדינה מאשר אזרח יהודי. זהו מחיר הכרחי, הנובע מהגדרת ישראל כמדינת-לאום ומן העובדה שיש בה רוב יהודי, ובתנאים שלנו ניתן להצדיק את המחיר הזה."

- האם ההכרה בזכויות המיעוט הערבי כקבוצה מחייבת לבטל את חוק השבות?

"גם בעניין זה אני נוקטת עמדת-ביניים. מצד אחד אינני מקבלת את הדעה, שכל עוד עומד החוק בתוקפו אין כאן דמוקרטיה. מצד אחר אני חושבת, שישראל יכולה להתקיים כמדינה יהודית ללא חוק השבות. השאלה היא, אם ההשתייכות האתנית לעם היהודי צריכה להיות קריטריון הכרחי ומספיק למתן זכות כניסה ולהתאזרחות. הייתי שוקלת להנהיג הליך מורכב יותר של התאזרחות יהודים. היום מובטחת אזרחות אוטומטית ומיידית לכל עולה יהודי, שלמחרת בואו יכול גם להצביע בבחירות לכנסת. לדעתי, יש לדרוש, כתנאי להתאזרחות, יותר מאשר השתייכות לעם היהודי. הייתי רוצה שכל אדם יקבל אזרחות בישראל רק לאחר שילמד עברית, יתערה במדינה וישבע לה אמונים."

- מקובלת הדעה, שבתנאי חירום אין מנוס, לעתים, מפגיעה בזכויות האדם. מה דעתך על השימוש באמצעים מנהליים קיצוניים לשם מלחמה בטרור?

"מאבק בטרור איננו כרוך רק בפגיעה בזכויות אדם. עצם המאבק מיועד להגן על זכויות האדם, ובראש וראשונה על הזכות לחיים של נפגעי הטרור. יותר מזה, מטרתו של ארגון טרור היא לפגוע בזכות כולנו לביטחון אישי באמצעות פגיעתו בזכות לחיים של פרטים לא-מסוימים. לכן מאבק בטרור הוא מקרה קלאסי של התנגשות בין זכויות ואין זה מצב, שבו זכויות אדם מסוימות אמורות לסגת מפני אינטרס קבוצי פחות חיוני. יש הצדקה מלאה לפגוע בזכויות אדם מסוימות של טרוריסט משום שפעולתו פוגעת בזכויות אדם חיוניות יותר של יחידים אחרים ושל כלל הציבור."

חוליגאניות שלטונית

"אבל גם מאבק בטרור איננו מצדיק פגיעה בזכויות אדם מסוימות של האויב. יש להבחין בין סוגי זכויות, שאנו מוכנים להשלים עם הפגיעה בהן לצורך המאבק בטרור, לבין זכויות, שאין לפגוע בהן אפילו במקרה זה. למשל, הזכות לכבוד. המאבק בטרור איננו מצדיק להתייחס אל האויב כאל לא-אדם ולנקוט נגדו אמצעי השפלה ועינויים. אבל אפשר, ואולי מוצדק, לפגוע באופן מבוקר בזכותו של האויב להליך הוגן, שבו מתבררות כל העובדות וניתנת לו האפשרות להתגונן כראוי בפני הפגיעה הצפויה. הסיבה לכך היא שמאבק בטרור מבוסס על מערכי מודיעין. מתקבל על הדעת, שיעילות מערך המודיעין תיפגע אם הוא ייחשף במשפט. לכן ייתכן, שמוצדקת השיטה של מעצרים מנהליים, שאיננה מחייבת חשיפה של אותו מערך. דוגמה אחרת: הוצאת ארגון מחוץ לחוק פוגעת בזכויות לחופש ביטוי ולחופש התאגדות. אבל בנסיבות מסוימות מותר לעשות צעד זה, כדי לפגוע בתשתית הארגונית של קבוצת טרור ולסכל את פעולותיה."

- האם מותר להרחיב את חופש הפעולה של אנשי השב"כ בתחום החקירות יותר מכפי שקבעה ועדת לנדוי?

"לפי הפרסומים בכלי-התקשורת רשאים אנשי שב"כ לנקוט אמצעים יותר חריפים כאשר נשקפת סכנה מיידית מביצוע פעולת טרור – מקרה הפצצה המתקתקת. במקרים חריגים כאלה התירה הוועדה דרכי חקירה יותר פוגעניות. אבל החלת עקרון הפצצה המתקתקת על כל חקירה של אנשי חמאס תהיה הרחבה מסוכנת, שצריך להיזהר מפניה."

- כלי-התקשורת דיווחו, שהקבינט או צוות רם-דרג החליט לחסל אנשי טרור מן החמאס. האם זאת החלטה תקינה מבחינה משפטית?

"הדבר איננו תקין מכל בחינה, שאפשר להעלות על הדעת. במובן מסוים זוהי חוליגאניות. מותר להרוג אויב בשעת קרב. בנסיבות אחרות, אם אנו רוצים לנהוג כמדינת-חוק עלינו לתפוס את החשודים, להעמידם לדין ולבצע את העונש שיוטל עליהם אם יורשעו."

- מה תשיבי לטענה, שאנשי עז אל-דין אל-קסאם הם אויבים אכזריים, הרוצחים בכוונה תחילה ואם מזהים אותם מדוע לא ינהגו בהם כמו בחיילי אויב בשדה-קרב?

"אתה יכול להרוג אויב אם הוא נלחם בך, או אם אתה חושש שהוא רוצה להרוג אותך. אינך רשאי לירות בו אם איננו מסכן אותך. הרי על כך היה הוויכוח בעניין פעולתן של היחידות המיוחדות כמו 'דובדבן' ו'שמשון'. נאמר, שאנשיהן מאתרים מבוקשים, מקיימים נוהל של מעצר חשוד ויורים רק אם החשוד לא ציית להם. לעומת זאת נשמעו האשמות, שהם פעלו במקרים מסוימים כחוליות חיסול, וכידוע, הרגו בטעות גם חיילי צה"ל. אסור שבמדינת ישראל יהיו יחידות של הוצאה להורג. אין אצלנו עונש מוות ולא ייתכן, שחייל יוכל להטיל עונש כזה בלי בדיקה ובלי הליך משפטי הוגן. אלה הגבלות רציניות על המלחמה בטרור, אבל אני חושבת שהן חיוניות."

רבין פוגע במנהיגותו

- רבין יצא לא אחת נגד מגבלות משפטיות, הכובלות את ידי הרשות המבצעת בכלל ובתחום המלחמה בטרור בפרט. האם דברים כאלה פוגעים בשלטון החוק?

"אני חושבת, שיש להצר על סגנונו של ראש-הממשלה. אמירות כאלה פוגעות באמינות ובלגיטימיות של המערכות המשפטיות ולא פחות מכך הן פוגעות, לדעתי, במנהיגותו. ובכך אין הוא עושה שירות טוב לעצמו ולמטרות החשובות שהוא חותר להשיגן."
 "לגופו של עניין אינני חושבת, שאילוצים משפטיים מפריעים למלחמה בטרור. המשפט נותן בידינו די כלים לצורך זה. יתר על כן, לדעתי, המשפט הקיים מאפשר חופש פעולה רחב מדי בהתחשב באיזון הרצוי בין זכויות האדם לבין צרכי המלחמה בטרור."

- האם רבין הפר חוק או פעל ללא סמכות כשהורה לבצע את פעולת החילוץ של נחשון וקסמן ללא אישור מוקדם של הממשלה או הקבינט?

"אינני חושבת שהתעוררה בעיה של אי-חוקיות, או של מנהל לא תקין. נמתחה ביקורת על דרך קבלת ההחלטה, על כך שראש-ממשלה איננו נוטה לגוון את המקורות שאתם הוא מתייעץ לפני החלטות כה רגישות וגורליות. זה מצער ולפעמים גם מפחיד. ודאי שהיו אילוצי סודיות, אבל אולי לא היה איזון טוב בין סודיות לבין קבלת החלטות והתייעצות. נקודה טורדת אחרת היא, שבמצב תקין, שבו ראש הממשלה איננו שר הביטחון, היו מעורבים בגיבוש ההחלטה שני אישים מהדרג המדיני. העובדה שרבין מוסיף להחזיק בשני התיקים יוצרת מגבלה מבנית על מנגנוני קבלת ההחלטות."

- האם יופר עקרון השוויון בפני החוק אם ישוחררו מחבלים רוצחים לפני שירצו את עונשם ואילו יהודים שרצחו מתוך נקמה ישלימו את תקופת מאסרם?

"זוהי שאלה קשה מאוד ויש פנים לכאן ולכאן. אפשר לומר, שאם פותחים דף חדש ביחסים עם הפלסטינים, נמחקים כל המעשים הבלתי-חוקיים שעשו בעבר שני הצדדים ואז יש היגיון מסוים בנקיטת עמדה סימטרית כלפי שניהם. אבל זהו רק היגיון מסוים, כי יש הבדל גדול מאוד בין הפלסטינים, שלא היו להם רשויות שלטון, שיכלו לפעול בשמם, ובין רוצחים כמו עמי פופר, שיכלו לסמוך על זרועות הביטחון הישראליות. התירוץ של פלסטינים שלא הייתה להם דרך אחרת איננו תקף לגבי אנשים כמו פופר."

"יחד עם זאת אינני בטוחה, שהיה תמיד הבדל בין הדחפים הפסיכולוגיים, שהניעו את הרוצחים משני הצדדים. לכן אני חושבת, שאפשר יהיה להצדיק, על בסיס של סימטריה, מתיחת קו מסוים, שמעבר לו סוגרים את התיקים."